

# کتاب‌شناسی «فقه زیارت» شیعه

سعید هالیان \*

## چکیده

ضرورت‌های چندگانه توجه به «کتاب‌شناسی» ایجاب می‌کنند که پرداختن به «کتاب‌شناسی فقه زیارت» نیز در زمره اولویت‌های تحقیق فقهی در عرصه زیارت قرار بگیرد که البته آنچنان که باید بدان پرداخته نشده است. واژه کتاب‌شناسی (Bibliography) از آغاز پیدایش تاکنون تطورات معنایی و تعاریف متعددی داشته و بر اثر تکثر معنایی، در حوزه‌های گوناگونی به کار برده شده است؛ چنانچه گاه، به «کتاب‌نامه آثار» و گاه به «فهرستی از کتاب‌های سامان یافته بر پایه موضوع ویژه یا نویسنده‌ای برجسته» کتاب‌شناسی گفته می‌شود. از این‌رو هنوز هم تعیین معنای مراد از آن در هر نوشتار ضروری است که با توجه به دشواری یافتن تعریفی واحد، در این نوشتار، مصداق مد نظر نویسنده تعیین، و ویژگی‌های آن مشخص شده است. سپس نویسنده بر پایه مصداق تعیین شده و با روش توصیفی - تحلیلی به کتاب‌شناسی مهم‌ترین کتب فقه زیارت شیعه به ترتیب تاریخ فقه می‌پردازد.

**کلیدواژه‌ها:** کتاب‌شناسی، فقه، زیارت، فقه زیارت، کتاب‌شناسی فقه زیارت

۱. دانش آموخته حوزه علمیه قم و پژوهشگر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.

فقه قرآن عهده دار کشف شرایع اسلام و تفصیل شریعت از مدارک احکام است تا منهاجی برای صالحان، غُروه و ثقیایی برای نجات عباد، مفتاح کرامت آنان و جامع مقاصد رفتاری و ذخیره معاد ایشان باشد. دانش فقه، اصلی است که فروع بسیاری دارد و برخی از آنها هنوز هم آنچنان که باید، فعلیت نیافته اند. برای به فعلیت رسیدن شاخه های جدید فقه، باید به دسته ای از امور نظری و عملی توجه کرد که یکی از مهم ترین آنها «نگرش های درجه دوم» است.

بسان هر دانش دیگری، فقیه نیز برای پیمودن دقیق تر مسالک افهام، بهره گیری بیشتر از انوار فقاهت، استخراج جواهر فقه، دستیابی به کنز فواید نهفته در ریاض مسائل، است شمار حدائق ناضره فقه، کشف لثام از قواعد احکام، افزایش مکاسب و افزودن بر غنایم و عواید آیام اجتهاد، باید به میزان کافی بدین گونه نگرش ها نیز توجه کند. در بیانی مختصر و نافع، کشف رموز فقه، رفع خلاف، استبصار بیشتر، تحریر و تهذیب احکام و انتصار شریعت، در گروهی توجه مبسوط بدین گونه نگرش های تحلیلی است که مصادیق بسیاری دارند و یکی از آنها «کتاب شناسی» مرتبط با هر کدام است. در همین راستا نویسنده در این وجیزه به زبده مقال درباره کتاب شناسی «فقه زیارت» پرداخته است. امید است که هدایت طالب، تذکره احباب و تحفه ابرار باشد و ارباب نظر در مسیر نجات عباد، با رأی سدید و جواهر کلام خویش بدین تألیف قاصر افزوده و با تنقیح مبانی، تشریح مطالب، توضیح مسائل و تبدیل آن به بدری زاهر و ضیائی ناظر، مایه رونق فزون ترِ دروس و بحوث در میدان فقه زیارت و مزار گردند.

توضیح مختصر آنکه «زیارت» دیدارِ زائر با مزور است که در اندیشه اسلامی، بر دسته ای از حقایق ژرف هستی شناختی و انسان شناختی بنا شده است و خود، شامل معارف بنیادین، اخلاق، آداب و احکام بسیار است که هر کدام در مرتبت خود اهمیت وافر داشته و نیازمند اهتمام نظری، انگیزشی و عملی بایسته هستند. در این منظومه، بُعد فقهی زیارت را می توان «فقه زیارت» نامید که البته بیشتر به طور پراکنده و در خلال ابواب فقهی مرتبط

بدان پرداخته شده و هنوز به عنوان یکی از شاخه‌های علم فقه، متعین و متبلور نشده است. گسترش و تعالی فقه زیارت در گروهی توجه به مقوله‌های بسیاری است که یکی از آنها «کتاب‌شناسی فقه زیارت» است.

در باب ضرورت مبحث، باید متذکر شد که سابقه دیرین «کتاب‌شناسی» و فواید فراوان آن، نشانگر ضرورت‌های اهتمام به آن به عنوان یک ابزار مهم پژوهش است. فهرست برخی از این فواید عبارتند از: فراهم شدن امکان شناخت بهتر منشورات تخصصی و تحولات آنها، آشنایی با گستره و محتوای منابع اصلی و فرعی و پیشینه تحقیق برای پرهیز از صفرپژوهی یا تحقیقات تکراری یا ناقص، تسریع در انجام دادن پژوهش‌ها، بهبود کیفی تحقیقات، حفظ و نگهداری تراث، دستیابی نسبی به آثار مکتوب از بین رفته، آگاهی از بخشی از سیر تطورات علم مرتبط، کمک به تنقیح مسئله تحقیق، زمینه‌سازی برای مطالعات تاریخی و تحلیلی یا نسخه‌شناسی، و... (هاللیان، ۱۴۰۴ش، ص ۱۰۴ - ۱۰۵)

به لحاظ پیشینه با توجه به عدم تعین کامل «فقه زیارت» به عنوان شاخه‌ای از فقه، به طور طبیعی «کتاب‌شناسی فقه زیارت» نیز هنوز اندک و نحیف است. گاه در برخی از آثار فقهی مرتبط، به طور ضمنی و بسیار کم بدین مقوله پرداخته شده است، اما آثار مستقل در این زمینه بسیار نادرند. معدود آثاری هم که به فقه زیارت پرداخته‌اند بیشتر مستحبات و مکروهات آن را بیان کرده‌اند. بنابراین ادعای فقدان کتاب، مقاله یا پایان‌نامه در این زمینه ادعایی گزاف نیست. (عندلیبی، ۱۳۹۵ش، ص ۱۴)

## واژه‌شناسی

نخست باید مراد از واژگان دخیل در بحث - یعنی «کتاب‌شناسی»، «فقه»، «زیارت»، «فقه زیارت»، و «کتاب‌شناسی فقه زیارت» - روشن تر شود:

### ۱. کتاب‌شناسی

واژه «کتاب‌شناسی» (بیبلیوگرافی) با پیشینه‌ای حدود ۲۵۰۰ سال، برگرفته از یونانی و

به معنای «نوشتن یا استنساخ کتاب‌ها» است که حدود پانصد سال پیش از میلاد، به معنای «کتاب کتاب» و سپس در حدود سال صد میلادی در معنای «نوشتن کتاب» به کار رفت. (تسبیحی، ۱۳۶۵ ش، ص ۳۴) پس از سده هفدهم معنای کتاب‌شناسی از «تحریر و نوشتن کتاب‌ها» به «نوشتن درباره کتاب یا کتاب‌ها» تغییر یافت. (رضوی، ۱۳۹۱ ش، ش ۳۸) در سنت اسلامی، علم «فهرست» و «فهرست‌نگاری» را می‌توان گونه‌ای از کتاب‌شناسی دانست که در قرون نخستین اسلامی ریشه دارد. همچنین بخشی از کتاب‌شناسی‌ها در ضمن آثاری چون: تراجم، طبقات، تذکره‌ها، رجال، احوال عالمان، سیره‌ها و معاجم صورت می‌گرفت. (مرادی، ۱۳۷۲ ش، ص ۳۶) کتبی مانند: فهرست ابن ندیم (م ۴۳۸ ق)، فهرست شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، فهرست منتجب‌الدین (م ۶۰۰ ق) و الذریعة إلى تصانیف الشيعة طهرانی (م ۱۳۸۹ ق) در شمار مراجع مهم کتاب‌شناسی اسلامی و کتاب‌شناسی‌های قدیمی جهان هستند.

اما «کتاب‌شناسی» چیست و معنای مد نظر از آن در اینجا کدام است؟ در عین سابقه دیرینه کتاب‌شناسی، درباره چیستی آن، پاسخ‌های فراوان ناهماهنگی عرضه شده است و حتی هنوز نیز مصطلح مستقری ندارد. بنابراین باید روش دیگری جست؛ مانند اینکه با بررسی «انواع کتاب‌شناسی»، مصادیق مد نظر خود را مشخص کرد. با ملاک‌های مختلف می‌توان کتاب‌شناسی را تقسیم کرد. (رحیمی، ۱۳۸۷ ش، ش ۱۰؛ هاشمی، ۱۳۹۰ ش، ش ۱۳؛ رضوی، ۱۳۹۱ ش، ش ۳۸؛ الهوش، ۱۳۸۳ ش، ش ۵۷؛ هاللیان، ۱۴۰۴ ش، ص ۱۰۶ - ۱۱۰).

در عمل، انواع یادشده تا حدودی درهم‌تنیده و غیر قابل تفکیک‌اند. بدین جهت هر کتاب‌شناسی می‌تواند مصداق چند نمونه از آنها باشد. به زودی بیان می‌شود که کدام یک از مصادیق یادشده کتاب‌شناسی در این نوشتار مد نظر است.

## ۲. فقه

فارغ از معانی لغوی، عرفی، قرآنی و روایی «فقه» و استعمال‌های تاریخی متعدد آن (اسلامی، ۱۳۸۴ ش، ص ۴۵ - ۴۶؛ علیدوست، ۱۳۸۴ ش، ص ۳۹ - ۴۴؛ ضیائی‌فر، ۱۳۹۲ ش، ص ۹۸ - ۱۰۰؛ موسوی، ۱۳۷۹ ش، ص ۳۲ - ۴۹)، اکنون فقه، بیشتر در سه معنا به کار می‌رود:

الف) مجموعه احکام رفتاری دین (شریعت به معنای خاص)؛  
ب) فقاہت یا عملیات اجتهاد و استنباط احکام شرعی (فعل فقیه، فرایند، معنای  
مصدری)؛

ج) علم حاصل از فعالیت‌های استنباطی فقها، برآیند و حاصل مصدر.  
محل بحث در این نوشتار معنای اخیر، یعنی «علم فقه» است که معادل فرایند استنباط  
نیز نیست، بلکه جزئی از آن است.

برای دانش فقه تعریف‌های اصطلاحی مختلفی بیان شده است که می‌توان وجه مشترک  
آنها را چنین بیان کرد: «علم عهده‌دار کشف روشمند و موجه (و حجّیت‌آور) احکام شرعی  
از منابع فقه» که تفصیل قیود آن در اینجا ضروری نیست. (هاللیان، ۱۴۰۱ش، ص ۴۲ - ۴۳)  
البته در چند سال اخیر به تدریج فقه در معنای چهارمی نیز استعمال شده است؛ یعنی  
فقه به معنای تفقه و فهم عمیق دین یا معنای عام آن که در قرون اولیه نیز رایج بود. در این  
صورت فقه زیارت شامل معارف، اسرار و حکمت‌های زیارت و آداب و اخلاق آن خواهد  
بود که البته چنین معنایی در این نوشتار منظور نیست.

بنابراین آثار مد نظر نویسنده در این نوشتار کتب فقهی مختصّ به زیارت یا مشتمل بر بحث  
فقهی درباره زیارت است، نه فقه روایی، مأثور، غیر استدلالی و موارد مشابه. همچنین منابع  
حکم شرعی (قرآن و کتب روایی مرتبط با فقه زیارت) نیز از حیطه بحث کنونی خارج‌اند.

### ۳. زیارت

زیارت از ماده «زَوَرَ» است. معنای عرفی زیارت روشن و مشهور است و به همین  
دلیل برخی لغویان آن را به سبب همین اشتهاار معنا نکرده‌اند (ابن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷،  
ص ۳۷۹) یا فقط معنای متعارفش را بیان کرده‌اند. (فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۰) حاصل  
معنای لغوی زیارت، که استعمال‌های قرآنی و روایی آن نیز ناظر به همین معناست،  
عبارت است از: «دیدارِ همراه با تمایل و کشش قلبی و درونی، و قصد و اراده دیدار

[از جانب زائر نسبت به مزور (زیارت شونده)]، نه صرف دیدار یا رؤیت یا نظاره و...». (درگاهی، ۱۳۹۸ش، ص ۲۳-۲۸)

به لحاظ گستره، شمول لغوی و استعمالی زیارت شامل مصادیق بسیاری است (بخاری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۷؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۸۹-۴۹۵، ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۷۰-۸۱؛ درگاهی، ۱۳۹۸ش، ص ۲۷-۲۸)؛ مانند:

الف) زیارت انسان‌ها (در حال حیات یا غیر آن)؛ مانند: پیامبران و اهل بیت علیهم‌السلام، اولیای الهی، مؤمنان، بندگان صالح، عالمان، شهدا، والدین، بیمار، و...

ب) زیارت غیر انسان؛ یعنی اماکن متبرک مختلف؛ مثل: خانه خدا، مساجد؛ به خصوص مثل مسجد الحرام، مسجد النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مسجد قبا، مسجد کوفه، و... که گاه حتی حج یا عمره نیز زیارت خداوند سبحان شمرده می‌شود. همه این مصادیق نیز مسائل فقهی متناسب با خود را به همراه دارند.

#### ۴. فقه زیارت

«فقه زیارت»، از جمله فقه‌های مضاف و بخشی یا شاخه‌ای از علم فقه است که در آن به بررسی و استنباط یا بیان احکام شرعی مرتبط با زیارت پرداخته می‌شود. البته می‌توان «فقه» را به معنایی عام‌تر در نظر گرفت تا فقه زیارت، شامل اموری مثل معارف، اخلاق و آداب زیارت نیز بشود که در اینجا مد نظر نیست. همچنین فقه از یک لحاظ بر دو قسم است: یکی تفریعی یا استدلالی و دیگری غیر تفریعی؛ مثل فقه مآثور، توصیفی، رساله‌ای و... در اینجا بیشتر فقه تفریعی مد نظر است.

در فقه زیارت به احکام تکلیفی و وضعی مرتبط با زیارت پرداخته می‌شود؛ احکامی مانند: حکم انواع زیارت، بناء قبور، گستره زیارت قبور، نمازهای زیارت، حکم نماز در برخی مشاهد، زیارات و زیارتنامه‌های عام و خاص، طهارت (مثل غسل زیارت، زیارت در حال جنابت، حیض، و...) زیارت قریب و بعید، واجبات و محرمات مشاهد، زیارت

امامزادگان علیهم‌السلام تکالیف و حقوق زائران، اوقاف و ندورات مرتبط، تبرک، توسل و ... .

## ۵. کتاب‌شناسی فقه زیارت

بر اساس آنچه ذکر شد، کتاب‌شناسی فقه زیارت در این نوشتار از سنخ کتاب‌شناسی «توصیفی-تشریحی»، «تحلیلی-انتقادی»، «تخصصی»، «موضوعی خاص»، «منطقه‌ای»، «گذشته‌نگر»، «گزینشی»، «کتاب‌محور»، «تقویمی» و «غیر تجاری» است. نویسنده در چهارچوب این امور، به بررسی درجه دوم و تحلیلی مهم‌ترین کتب فقه زیارت شیعه می‌پردازد. از این رو در بررسی کتاب‌ها به تفصیل اموری مانند مؤلف‌شناسی، نسخه‌شناسی، اطلاعات شناسنامه‌ای، چاپ‌های مختلف و... نمی‌پردازد. و تنها بر اساس ترتیب تاریخی، گزارشی مختصر از آثار- به لحاظ اموری همچون: ساختار، محورهای کلان، روش، ویژگی‌های بارز، کارکرد ویژه آموزشی یا پژوهشی، تأثیر بر جنبه‌های مختلف فقه و...- ارائه و نتیجه‌گیری می‌کند.

تأکید می‌شود که «زیارت»، به‌ویژه نزد شیعه، از ابعاد و جهات مختلف معرفتی، کلامی، فقهی، عقلی، نقلی و... بررسی شده است و البته به کاوش‌های بیشتر در آنها و نیز در ابعاد دیگری مثل بُعد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی، فرهنگی، تمدنی، هنری و... هم نیاز دارد، اما در اینجا فقط بُعد فقهی آن مد نظر است.

در همین عرصه «مزار» نیز عنوان عامی است که بر مجموعه‌ای از آداب، سنن، اعمال، ادعیه و زیارات اطلاق می‌شود و شایسته یا بایسته است که زائر بدان‌ها بپردازد. برخی کتب مزار، بُعد فقهی نیز دارند که عمدتاً از سنخ فقه روایی هستند. بررسی همه مزارها و عناوین مشابه - مثل مجامیع، مصابیح، مفاتیح، أنیس، زائریه، و... - در این مختصر میسر نیست؛ چراکه مثلاً فقط در *الذریعة* بیش از هفتاد اثر در این زمینه نقل شده است. (طهرانی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۲، ص ۷۷ - ۸۰ و ج ۲۰، ص ۳۱۶ - ۳۲۶)

### ۱. قرن سوم

در قرون نخست هجری تا اوایل قرن چهارم به طور عمده با منابع فقه زیارت - مانند قرآن کریم، اصول حدیثی، برخی از اصول اربعه (مثل الکافی و من لایحضره الفقیه، اصول مأثور فقهی، و...) - مواجه هستیم که دستمایه‌های شکل‌گیری فقه، از جمله فقه زیارت را تشکیل می‌دهند. با توجه به اوضاع اجتماعی، فرهنگی و سیاسی این مقطع، «زیارت» و احکام فقهی آن به عنوان یک مسئله جدی فقهی نزد فقها مطرح نبود؛ هرچند در جوامع روایی نخستین و اصول فقهی، در قالب مأثورات یا فقه روایی به زیارت نیز پرداخته می‌شد که کمابیش با دیگر مباحث، به خصوص مسائل کلامی، نیز آمیخته بود. همچنین در آن برهه، فقه شیعه و اهل تسنن آمیختگی بسیاری داشت، اما با این حال فقه زیارت نزد آنان پررنگ نبود و از این رو ذیل مسائل حج، مثل استحباب زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بعد از حج، مطرح می‌شد.

### ۲. قرن چهارم

در قرن چهارم کتاب‌های روایی مستحکمی شکل گرفت. محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ ق)، در دسته‌بندی بدیعیش در الکافی، بخش‌هایی را به روایات زیارت اختصاص داد؛ مانند: باب زیارة المؤمن (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۷۵ - ۱۷۹)، باب زیارة القبور (همان، ج ۳، ص ۲۲۸ - ۲۳۰). کلینی رحمته الله یک باب با عنوان «أبواب الزیارات» نیز قرار داد و مسائلی مانند: زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله، اتباع حج به زیارت، فضل رجوع به مدینه، دعا نزد قبر پیامبر صلی الله علیه و آله، منبر، روضه، مقام النبی صلی الله علیه و آله، مقام جبرئیل، فضل اقامت در مدینه و روزه و اعتکاف نزد استوانه‌ها (و ستون‌های مسجد النبی صلی الله علیه و آله)، زیارت اهل بقیع، رفتن به مشاهد و قبور شهدا، وداع، تحریم مدینه، معرس النبی صلی الله علیه و آله، مسجد غدیر خم، زیارت ائمه علیهم السلام، فضل و ثواب زیارات، نوادر، و... را مطرح کرد. (همان، ص ۵۴۸ - ۵۸۷)

در همین قرن ابوالقاسم جعفر ابن قولویه (م ۳۶۷ ق) از نخستین نویسندگان «مزار» و مؤلف اثر ارزشمند کامل الزیارات است. این کتاب مجموعه‌ای روایی، و ذیل فقه روایی قابل

اندراج است. این کتاب به دلیل توثیق عام و معتبر شمرده شدن روایانش نزد بیشتر فقهای شیعه، می‌تواند از منابع ثانویه معتبر در کاوش‌های مرتبط با فقه زیارت باشد.

در همین قرن من لایحضره الفقیه شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) را نیز می‌توان از نخستین آثار فقهی دانست که به طور تفصیلی به بحث زیارت پرداخته است. البته این کتاب نیز بیشتر صیغه فقه روایی دارد، اما به دلیل باب بندی‌های مرتبط و پرداختن بیشتر به مصادیق مختلف زیارت، از جمله زیارت ائمه علیهم‌السلام از حیث احکام فقهی آنها، می‌تواند به ویژگی یادشده متصف باشد. (ابن بابویه، ۱۳۶۳ ش، ج ۱، ص ۱۷۳ و ج ۲، ص ۳۸۸، ۴۲۰ و ۵۵۸ - ۶۱۸)

### ۳. قرن پنجم

در قرن پنجم شیخ مفید کتاب فقهی *المزار* (م ۴۱۳ ق) را نگاشت که شامل بسیاری از زیارات است و فقهای بسیاری نیز بر آن اعتماد کرده‌اند؛ مانند:

الف) شیخ طوسی: او شاگرد شیخ مفید است و بخش‌هایی از مزار را در *تهذیب الأحکام* (شرح المقنعة) نقل کرده است،

ب) سید عبدالکریم بن طاووس (م ۶۹۳ ق) در *فرحة الغری*؛

ج) شیخ ابراهیم کفعمی (م ۹۰۵ ق) در دو کتاب *المصباح* و *البلد الامین*.

اقدام دیگر شیخ مفید اینست که در *المقنعة*، مسائل «حج» و «زیارت» را از همدیگر تفکیک، و در دو کتاب با عنوان *المناسک* و *الانساب والزیارات* مندرج کرده است؛ مباحثی مانند: نسب پیامبر و معصومان علیهم‌السلام، فضیلت زیارت، زیارت وداع، زیارت از دور، زیارت اولیای مؤمن، زیارت قبور عموم اهل ولایت و ایمان، زیارت نیابتی، غسل زیارت، و... . (مفید، ۱۴۱۰ ق، ص ۴۵۵ - ۴۹۵) البته این تفکیک مهم و مفید، که می‌توانست فقه زیارت را در بابی جداگانه ممتاز و مستقل کند، توسط فقهای بعدی چنان‌که باید پیگیری نشد.

ابوالصلاح حلبی (م ۴۴۷ ق) در *الكافی فی الفقه*، و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، در دو کتاب *المبسوط والنهاية*، در انتهای کتاب *الحج* اندکی به احکام مرتبط به زیارت پرداخته‌اند

(حلبی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۲۳ - ۲۲۴؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۳۸۵ - ۳۸۶؛ همو، ۱۴۰۰ق، ص ۲۸۶ - ۲۸۸)، اما در تَهذِیْبُ الْأَحْکَامِ شیخ طوسی مباحث زیارت به طور مفصل در کتابی جداگانه با عنوان «المزار» ذکر شده‌اند که افزوده‌هایی مثل زیارت اربعین، زیارت در حال تقیه، زیارت مطلق امام حسین (علیه السلام)، زیارت ابواب، زیارت سلمان و... را شامل می‌شود. (طوسی، ۱۳۶۵ش، ج ۶، ص ۲ - ۱۱۹) همچنین بعضی از مسائل و احکام فقهی مرتبط با زیارت، در کتاب گران قدر مصباح المتهجد و سلاح المتعبد [کبیر] شیخ طوسی آمده است و از این حیث، یک منبع ثانویه معتبر برای کاوش‌های فقه زیارت محسوب می‌شود؛ چنان‌که بسیاری از عالمان شیعه از این کتاب اقتباس کرده‌اند؛ مثل: إختیار المصباح ابن باقی، تَمَمَاتُ المصباح سید بن طاووس، مختصر المصباح سید عبدالله شبر، منهاج الصلاح علامه حلی و... (شفتی، ۱۳۹۴ش، ص ۲۵ - ۲۶)

در همین قرن، قاضی ابن براج (م ۴۸۱ق) نیز در المهدب از شیوه شیخ مفید پیروی و، «کتاب الزیارات» را جدا کرده و بعضی عناوین جدید را هم مطرح کرده است. (ابن براج، ۱۴۰۶ق، ص ۲۷۴ - ۲۹۲)، اما او در جواهر الفقه اساساً بحث زیارت را مطرح نکرده است. (همو، ۱۴۱۱ق)

#### ۴. قرن ششم

در قرن ششم ابن ادریس حلی (م ۵۹۸ق) در خاتمة کتاب الحج السرائر فصلی را به زیارت اختصاص داده است. (حلی، ۱۳۸۷ش، ج ۹، ص ۴۸۷ - ۴۹۸) در همین قرن المزار الکبیر، نگاشته ابوعبدالله محمد ابن المشهدی (م ۶۱۰ق) از آثار مهم در زمینه زیارت است که هرچند کمابیش از سنخ فقه روایی است، اما می‌تواند منبعی معتبر برای بررسی‌های فقه زیارت باشد؛ به‌ویژه آنکه بسیاری از فقها این کتاب را پذیرفته‌اند و دستمایه آثار مهم بعدی در این عرصه شده است؛ مانند: سید علی ابن طاووس در مصباح الزائر، سید عبدالکریم ابن طاووس در فرحة الغری، علامه مجلسی در بحار الأنوار و... (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۸ و ۳۵) وجه دیگر اهمیت این کتاب، گستردگی موضوعات، و قدیمی و معتبر بودن منابع آن برای برخی از ادعیه

و زیارات مهم - مثل دعای ندبه، زیارت ناحیه و زیارت آل یاسین - است.

### ۵. قرن هفتم

در قرن هفتم سید رضی الدین علی بن طاووس (م ۶۶۴ ق) دو کتاب المزار و مصباح الزائر و جناح المسافر را درباره زیارات نگاشت. مقدمه مصباح الزائر شامل مطالبی عقلی و نقلی درباره حکمت و فلسفه زیارت و ضرورت تعظیم و برزگداشت خواص عترت علیهم السلام در حیات و ممات آنان، و نیز توضیح نسبتاً تفصیلی مفاد فصول بیست گانه کتاب و ساختار مباحث است. مصباح الزائر بیشتر چهره فقه روایی دارد.

در همین قرن محقق حلی (م ۶۷۶ ق) در شرایع الإسلام و ابن سعید حلی (م ۶۸۹ ه. ق) در آخر کتاب الحج الجامع للشرایع مباحثی درباره زیارت مدینه هم مطرح کرده اند. (حلی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۲۵۲ - ۲۵۴؛ ابن سعید، ۱۴۰۵ ق، ص ۲۲۷ - ۲۳۲).

### ۶. قرن هشتم

در قرن هشتم علامه حلی (م ۷۲۶ ق) در سه کتاب تحریر الأحکام، تذکره الفقهاء و منتهی المطلب فی تحقیق المذهب - در تمه مباحث حج، ذیل عنوان «المزار» - به شیوه فقهی نیمه استدلالی به مقوله زیارت پرداخته است. (علامه حلی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲، ص ۱۱۷ - ۱۲۶؛ همو، ۱۴۱۴ ق، ج ۸، ص ۴۴۹ - ۴۵۷؛ همو، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۳، ص ۲۵۹ - ۳۲۴)

در همین قرن شهید اول (ش ۷۸۶ ق) دو کتاب درباره مزار دارد که این دو مکمل یکدیگرند. نخست مزار در کتاب الدروس الشرعیة است که جنبه فقهی بیشتری دارد و دیگری رساله ای جداگانه به نام المزار یا منتخب الزیارات که شامل مطالبی است؛ مانند: زیارات و وداع های چهارده معصوم علیهم السلام، آدم و نوح، حضرت علی اکبر، حضرت عباس، شهدای کربلا، مادر امام عصر علیه السلام، زیارت سلمان، مسلم بن عقیل، هانی بن عروه، مختار، قبور شیعه، زیارت نیابتی و تبرعی، مساجد کوفه، سهله، صعصعه، غنی، جعفری، و بنی کاهل. (عاملی جزینی، ۱۴۳۰ ق، ج ۱۹، ص ۱۵ - ۲۱۱)

## ۷. قرن نهم

در قرن نهم فاضل مقداد (م ۸۲۶ ق) در *کنز العرفان فی فقه القرآن*، ذیل آیه ۸۴ سوره توبه، بحث فقهی مهم و مختصری درباره جواز زیارت قبور مؤمنان دارد. (سیوری، ۱۳۷۳ ش، ج ۱، ص ۱۸۱)

کتاب مهم دیگر این قرن *جُنَّةُ الْأَمَانِ الْوَاقِيَّةُ وَجُنَّةُ الْإِيمَانِ الْبَاقِيَّةُ*، معروف به مصباح کفعمی، تألیف تقی الدین ابراهیم کفعمی (م ۹۰۵ ق) در موضوع ادعیه و زیارات است که به شیوه مصباح شیخ طوسی تألیف شده است. مصباح خلاصه‌ای از *البلد الأمین* خود کفعمی محسوب می‌شود، اما بخش زیارات مصباح (فصل ۴۱ کتاب)، به لحاظ موضوعات و حجم، گسترده‌تر و بیشتر است. در هر دو کتاب، جنبه فقه روایی غالب است. (کفعمی، ۱۴۰۵ ق، ص ۴۷۲ - ۵۰۹؛ همو، ۱۴۲۵ ق، ص ۳۹۸ - ۴۳۳)

## ۸. قرن دهم

در قرن دهم شهید ثانی (ش ۹۶۶ ق) و محقق کرکی (م ۹۴۰ ق) نیز بحث‌های فقهی مختصری درباره زیارت در اواخر کتاب الحج دارند. (عاملی، ۱۳۷۹ ش، ج ۱، ص ۳۹۰ - ۳۹۲؛ کرکی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۱۶۲ - ۱۶۳)

اما در این قرن نخستین بررسی‌های تفریعی استدلالی فقهی درباره زیارت را می‌توان ذیل کتاب *الحج مسالک الأفهام* شهید ثانی، *مجمع الفائدة والبرهان* مقدس اردبیلی (م ۹۹۳ ق) و *مدارک الأحکام* عاملی (م ۱۰۰۹ ق)، مشاهده کرد. (عاملی، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۳۷۳ - ۳۸۵؛ اردبیلی، ۱۴۰۲ ق، ج ۶، ص ۴۲۶ - ۴۳۳؛ عاملی موسوی، ۱۴۱۱ ق، ج ۸، ص ۲۷۲ - ۲۸۴) در همین قرن فرزند شهید ثانی - حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ ش)، در *تلخیص المرام* - برخلاف رویه معمول فقها، بحث از زیارت را تحت عنوان «*أعمال المدينة المنورة*» بر مباحث حج مقدم کرده است. (ابن‌الشهید الثانی، ۱۴۳۶ ق، ص ۸۵ - ۹۳)

## ۹. قرن یازدهم

در قرن یازدهم شیخ بهایی (م ۱۰۳۱ ق) در بابی جداگانه از کتاب *حج جامع عباسی* به

مباحث زیارت پرداخته است. وجه اهمیت این رساله آن است که از نخستین آثار فقهی نگاشته شده به پارسی درباره زیارت است. (بهایی، ۱۳۸۶ش، ص ۴۱۱ - ۴۴۷) جامع عباسی، از نخستین رساله‌های عملیه است که به پیشنهاد شاه عباس صفوی، شیخ بهایی برای حل مشکلات فقهی عموم مردم تألیف، و با وفات شیخ شاگردش (نظام بن حسین ساوجی) آن را تکمیل کرد. البته پیش‌تر نیز آثار مشابه فارسی دیگری - مانند رساله الواجبات ملا عبد الله شوشتری (۱۰۲۱ق)، از عالمان برجسته اصفهان، یا رساله احکام محقق کرکی (۹۴۰م. ه. ق)، و... - نگاشته شده بود.

علامه محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ق) نیز در تتمه حج روضه المتقین با شرح روایات من لایحضره الفقیه، مباحث فقهی درباره زیارت را هم مطرح می‌کند. (مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۵، ص ۳۱۳ - ۴۹۹) وی به دستور شاه عباس این کتاب را با پرهیز از اصطلاحات پیچیده به فارسی برگرداند و لوامع صاحبقرانی نامید که به شرح الفقیه مشهور شد و چندین باب آن درباره زیارت است. (مجلسی اول، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۴۷۰ - ۷۵۲)

در همین قرن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ق) در انتهای کتاب فارسی ترجمه الحج، درباره زیارات مشاهد مشرفه بحث فقهی کرده است. (کاشانی، ۱۳۸۷ش، ص ۲۳۷ - ۲۴۰) همچنین فیض ذیل مباحث حج از کتاب الشافی، با عنوان «أبواب شهود المشاهد وإتیان المساجد»، به شیوه فقه روایی، به ذکر روایات مرتبط با زیارت پرداخته و حکم فقهی بعضی از آنها را توضیح داده است. (کاشانی، ۱۳۸۳ش، ج ۲، ص ۱۲۰۹ - ۱۲۲۳) باب زیارات وی در کتاب النخبه فیض، از سنخ فقه فتوایی، و در مفاتیح الشرایع بیشتر از باب فقه غیر استدلالی است. (کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۱ - ۱۷۲؛ همو، ۱۳۹۵ش، ج ۱، ص ۶۲۶ - ۶۳۲)

محقق سبزواری (م ۱۰۹۰ق) نیز در تتمه کتاب الحج ذخیره المعاد به بحث فقهی استدلالی درباره زیارت پرداخته است. (سبزواری، بی تا، ج ۲، ص ۷۰۵ - ۷۰۸) شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ق) در بخش کتب العبادات هدایه الأئمة، کتاب المزار را از حج و عمره جدا کرده و مسائل فقهی آن را در دوازده باب بررسی کرده است. باب نخست درباره احکام عام

زیارات، باب دوازده درباره زیارت مؤمنان، مسلم، صالحان، برادران دینی و از جمله برخی امامزادگان معروف، و بقیه ابواب درباره زیارت اهل بیت علیهم السلام است. جداسازی احکام عمومی زیارت ذیل یک باب مستقل، از ویژگی‌های جدید در زمینه فقه زیارت است؛ هرچند برخی از احکام عام زیارت، در ابواب بعدی نیز مطرح شده‌اند. موضوعات مطرح در ابواب نیز گستردگی بیشتری داشته و بعضی از آنها نیز جدید هستند. حکم شرعی و فقهی موضوعات از دید مؤلف نیز در عناوین هر کدام از آنها منعکس شده است. (عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۴۵۱ - ۵۱۵)

### ۱. قرن دوازدهم

در قرن دوازدهم علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۰ ق) در آثار مختلفی به بحث زیارت، از جمله بعد فقهی آن، پرداخت؛ مانند:

الف) تتمه مباحث حج از کتاب *مِرْآة الْعُقُول* در شرح کتاب شریف *الکافی*؛ (مجلسی، ۱۳۶۳ ش، ج ۱۸، ص ۲۵۷ - ۳۱۹)

ب) برخی رساله‌های فارسی که بعضی از آنها کلامی‌اند (مانند *عدم احتساب عمر زائر* امام حسین علیه السلام)، و بعضی نیز فقهی هستند؛ مانند دو رساله *صغیره* و *کبیره* درباره حج؛ (همو، ۱۴۱۲ق، ص ۱۰۱ - ۱۱ و ۴۶۲ - ۴۶۳ و ۵۰۶ - ۵۱۲)

ج) *ملاذُ الأخیار* در شرح کتاب *المزار تهذیب الأخبار* شیخ طوسی؛ (همو، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۷ - ۳۱۴)

د) مجلد ۹۷ تا ۹۹ *بحارُ الأنوار* ذیل عنوان «کتابُ المزار»، به تفصیل درباره زیارت است؛ برخی از سرفصل‌های اصلی این مجلدات عبارت‌اند از: مقدمات و آداب سفر، تعمیر و نگهداری و زیارت قبور پیامبر و ائمه علیهم السلام، زیارت فرشتگان، آداب زیارت، احکام روضه‌های مقدسه، زیارت [قریب و بعید] پیامبر صلی الله علیه و آله و دیگر مشاهد مدینه، زیارت [مطلقه و مختصه] امیرالمؤمنین علیه السلام و نجف اشرف و کوفه، زیارت امام حسین علیه السلام و مشاهد کربلا

[و فضیلت‌ها، احکام و آداب مرتبط]، زیارات خاص؛ مثل زیارت اربعین، احکام حائر و تربت، زیارت در تقیه، حکم انشاء زیارت، زیارت دیگر ائمه علیهم‌السلام و مشاهد و اماکن مرتبط، زیارات جامعه، زیارات ایام هفته، حاجت‌نویسی [عریضه‌نویسی]، توسل و استشفاع، زیارت نیابتی، گرداندن میت در مشاهد، زیارات امامزادگان، فضیلت بیت المقدس، زیارت برخی اصحاب؛ مثل سلمان فارسی و سفیران قائم علیهم‌السلام، زیارت مؤمنان، گرمی داشت زائر و...؛

هـ) *تحفة الزائر* که سبب نگارشش حجم زیاد مباحث زیارت در *بحار الأنوار* و عربی بودن آنها بود که موجب دشواری استفاده مخاطبان فارسی‌زبان می‌شد. از این رو علامه مجلسی رحمته‌الله *تحفة الزائر* را در حجم کم و ساختار قابل دسترس‌تر به پارسی نگاشت. همچنین وی کوشید تا فقط زیارات، ادعیه و آداب دارای اسانید معتبر از ائمه علیهم‌السلام را نقل کند و در صورت نیاز به زیادات غیر مأثور، تفریق مأثورات یا اختصار آنها، وجوه جمع امور متعارض، و... تصریح می‌کند. (مجلسی، ۱۳۸۶ ش، ص ۴، ۱۰۵، ۱۴۱، ۲۴۰، ۲۷۳ - ۲۷۴) آقابزرگ طهرانی درباره این کتاب می‌نویسد:

علامه، مزار *بحار الأنوار* را به سال ۱۰۸۱ قمری به پایان رساند و در آن، همه زیارات مذکور در کتب مزار، که بدان‌ها دست یافته بود، را آورد. سپس وی *تحفة الزائر* را به سال ۱۰۸۵ قمری به فارسی تألیف کرد تا نفعش همگانی شود و در آن فقط به زیارات روایت شده از طرق معتبر نزد خودش بسنده کرد... و برخی از زیارات مخصوصه و غیر آنها را در آن نیاورد. (تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۴۳۸)»

در همین قرن محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی (م ۱۱۲۰ ق) در *شرح فروع الکافی*، طبق رسم مؤلف ابوابی را در تمه حج به زیارات و بررسی فقهی آنها اختصاص داده است. (مازندرانی، ۱۳۸۸ ش، ج ۵، ص ۵۳۲ - ۵۸۴) فاضل هندی (م ۱۱۳۵ ق) نیز در *کشف اللثام*، و ذیل احکام حج به بررسی فقهی زیارت می‌پردازد که تتبع بسیار، و ذکر اقوال فقهای متعدد از ویژگی‌های آن است. (فاضل هندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۶، ص ۲۳۴ - ۲۸۶) همچنین شیخ یوسف بحرانی (م ۱۱۸۶ ق) هم در تمه بحث حج و همچنین ذیل عنوان *المزار الحدائق الناضرة* به

بحث زیارت پرداخته است. (بحرانی، ۱۳۶۳ش، ج ۱۷، ص ۴۰۱ - ۴۰۸ و ۴۲۱ - ۴۴۱)

### ۱۱. قرن سیزدهم

در قرن سیزدهم فقهایی همچون شیخ حسین آل عصفور (م ۱۲۱۶ ق) در *سداد العباد*، سید علی طباطبایی (م ۱۲۳۱ ق) در *الشرح الصغير وریاض المسائل*، و مولی احمد نراقی (م ۱۲۴۵ ق) در *ذیل لواحق حج مستند الشیعة* به بررسی فقهی استدلالی برخی از مسائل زیارت هم پرداخته اند. (آل عصفور، ۱۳۷۹ش، ص ۴۰۰ - ۴۰۸؛ طباطبایی، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۴۵۷ - ۴۶۱؛ همو، ۱۴۱۸ ق، ج ۷، ص ۱۸۷ - ۲۰۰؛ نراقی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۳، ص ۳۲۷ - ۳۴۱)

در همین قرن، شیخ محمد حسن نجفی (م ۱۲۶۶ ق) در *رتبه کتاب الحج جواهر الکلام* نیز مطابق مسائل *شرایع الإسلام* مباحثی فقهی استدلالی درباره زیارت دارد. (نجفی، ۱۴۲۱ ق، ج ۱۰، ص ۳۷۸ - ۴۰۷)

یک پدیده مهم در سیر تاریخی فقه زیارت این بود که از اوایل قرن سیزدهم، به تدریج بحث‌های مقارن درباره زیارت، به ویژه ناظر به شبهات وهابیت، افزایش یافت و آثار مقارن فقهی، که آمیختگی شدید با مباحث کلامی و تاریخی داشت، شکل گرفت و در قرن بعد توسعه و تعمیق پیدا کرد. ریشه این امر، طرح و گسترش افکار محمد بن عبدالوهاب در قرن دوازدهم در شبه جزیره عربستان بود که آثار فرهنگی و اجتماعی متناسب با خود را در جهان اسلام در پی داشت؛ از جمله هجوم وهابیان تکفیری به کربلای مقدس در سال ۱۲۱۶ قمری، و بعدها تخریب مزارات مقدس بقیع در ۸ شوال ۱۳۴۴ قمری.

در همین راستا شیخ جعفر کاشف الغطاء، ملقب به شیخ جعفر کبیر (م ۱۲۲۸ ق)، با استناد به آیات و روایات، رساله‌ای اعتقادی - فقهی به نام *منهج الرشاد لمن أراد السداد* در رد وهابیان نگاشت و برای امیر عبدالعزیز بن سعود فرستاد این رساله شامل مسائل مختلفی، که بعضی از آنها با زیارت مرتبط بود؛ مانند: زیارت قبر پیامبر ﷺ و سایر قبور، سفر برای زیارت قبور ائمه عليهم السلام، تبرک به قبور و مانند آن، ساختن بناهای قبور انبیا و اولیا عليهم السلام و تعمیر آنها. وی با به کارگیری شیوه مقارن، ثابت می‌کند که این گونه امور و دیگر موضوعات مطرح

در رساله باعث کفر شیعه نشده و برای تکفیر آنان از طرف وهابیان مجوزی ایجاد نمی‌کند، بلکه همگی در قرآن و سنت ریشه دارند.

اثر جالب توجه دیگر در زمینه فقه زیارت، برخی از نگاشته‌ها یا رساله‌های فقهی موضوعی سید محمد باقر شفتی بیدآبادی، معروف به حجة الإسلام (م ۱۲۶۰ق)، است که در مجموعه‌ای به نام *سؤال و جواب مندرج*، و در پاسخ به پرسش‌هایی از وی نگاشته شده‌اند. بعضی از این پرسش‌ها به فقه زیارت مرتبط‌اند؛ مانند پرسش از زیارت عاشورا و کیفیت آن، یا تربت حسینی و محدوده حائر. حجة الإسلام به هر کدام از این دو موضوع به تفصیل و در حد یک رساله پاسخ داده است. بخش‌هایی از این اثر، به ویژه بررسی چگونگی زیارت عاشورا و نماز آن، محل توجه و بحث فقهای هم عصر یا بعدی نیز قرار گرفت؛ مانند میرزا محمد شهدادی نایینی (م ۱۲۷۸ق) در *الدرة الحمراء فی زیارة العاشوراء*، و میرزا ابوالفضل طهرانی در *شفاء الصدور فی شرح زیارة العاشور*. (شفتی، ۱۳۹۴ش، ص ۱۰۱ - ۱۰۴) همچنین سید محمد حسن قزوینی حائری (م ۱۳۸۰ق) کتابی به نام *البراهین الجلیة فی رفع تشکیکات الوهابیة* در بررسی شبهات وهابیت نوشت که بخش‌های زیادی از آن به زیارت مرتبط است.

## ۱۲. قرن چهاردهم

در اوایل قرن چهاردهم محمد جواد مغنیه (م ۱۴۰۰ق) کتاب *الفقه علی المذاهب الخمسة* را برای بیان مقارن فقه پنج مذهب جعفری، شافعی، مالکی، حنفی و حنبلی نگاشت. البته بحث زیارت در ضمن کتاب الحج آمده و به شیوه فقه مقارن نوشته نشده است. (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۸۴ - ۲۸۸) وی در فقه الإمام الصادق علیه السلام نیز به همین شیوه عمل کرده است. (مغنیه، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۲۴۹ - ۲۵۰)

در همین قرن شیخ هادی کاشف الغطاء (م ۱۳۶۱ق) در *هدی المتقین*، و سیداحمد موسوی خوانساری (م ۱۴۰۵ق) در *جامع المدارک* به روال بیشتر فقها در خاتمه حج به بحث زیارت پرداخته‌اند. (کاشف الغطاء، ۱۴۲۳ق، ص ۱۶۰ - ۱۶۳؛ خوانساری، ۱۳۵۵ش، ج ۲، ص ۵۵۰ - ۵۵۶) البته شیخ هادی کاشف الغطاء پس از حمله وهابیان به قبور ائمه علیهم السلام و اولیا و

صالحان، به خصوص تخریب مزارات بقیع در هشتم شوال ۱۳۴۴ قمری رساله‌ای کلامی - فقهی به نام *الأجوبة النجفية في الرد على الفتاوى الوهابية* یا *الأجوبة النجفية عن الفتاوى الوهابية* نوشت. وی با نشانه گرفتن مبانی کلامی و فقهی چنین تجاوزهایی، در پاسخ به مجموعه‌ای از استفتائات و منشورات چاپ شده علمای وهابی، این اثر را سال ۱۳۴۵ قمری به سبک عقلی و مقارن نوشت.

ساختار نوشتار این کتاب در قالب چهار پاسخ حاوی مسائل گوناگون است که برخی از عناوین، به بررسی مسائل فقهی زیارت مرتبط‌اند؛ مانند: بناء بر قبور و هدم آنها، نماز نزد قبور، مسجد قرار دادن قبور، روشن کردن چراغ بر قبور، زیارت قبور توسط زنان، تمسح به ضریح و دعا در آنها، تقرب به قبور با ندور و ذبائح و...، توجه با دعا نزد حجرة النبی ﷺ و دور آن گردیدن و بوسیدن و تمسح آن.

بعضی از آثار علامه محمد جواد بلاغی (م ۱۳۵۲ق)؛ نیز در امتداد جریان مبارزه با وهابیت بود؛ مثل کتاب *الوهابية وأصول الإعتقاد* که در پاسخ به شبهات و فتاوی عبد الله بن بلیهد، قاضی القضاة وقت حجاز نسبت به بعضی از مسائل اعتقادی شیعه، از جمله زیارت قبور، نگاشته شد و دارای پنج فصل بدین ترتیب بود و عبادت، توحید خداوند در افعال، بناء بر قبور، نماز نزد قبور، روشن کردن چراغ بر آنها، توسل و...، ذبائح و ندور. این کتاب با بهره‌گیری از شیوه عقلی و نقلی، در عین حجم اندک، محتوای بسیاری دارد. همچنین شیخ محمد حسین کاشف الغطاء (م ۱۳۷۳ق) در رساله‌ای به نام *نقض فتاوى الوهابية* برخی از عقاید وهابیت، مثل دیدگاه آنان درباره ساختن قبور و زیارت، را نقد و بررسی کرده که با عنوان نگاهی به پندارهای وهابیت به فارسی ترجمه شده است. (کاشف الغطاء، ۱۳۷۶ش)

کتاب دیگر در این قرن، *الزيارة* علامه امینی (م ۱۳۹۰ق) است که در واقع بخش‌هایی از کتاب *گرانسنگ العدیر محمد الحسون*، و شامل بررسی استدلالی کلامی، فقهی و تاریخی دو مسئله عمده از دیدگاه شیعه است. این کتاب ناظر به شبهات وهابیان، و از دو بخش تشکیل شده است؛ یعنی: ۱. زیارت مشاهد عترت طاهره علیهم السلام، اصحاب، تابعان، شهدا و...

و دعا و نماز در آنها و توسل و تبرک، ۲. انتقال جنازه به اماکنی غیر از محل وفات.

### ۱۳. قرن پانزدهم

در قرن پانزدهم دو جریان به فقه زیارت پرداخته‌اند:

الف) جریان سنتی که ذیل مباحث حج، به زیارت پرداخته و تغییر چندانی نسبت به گذشته ندارد؛ برخی از این نوع آثار عبارت‌اند از:

یک - علی کاشف الغطاء (م ۱۴۱۱ ق) در المختصر من مرشد الأنام لحج بیت الله الحرام، ذیل دو عنوان «أحكام مدينة المنورة و حرمة» و «زيارة المواضع الشريفة في مكة المعظمة»، به مسائلی از زیارت و مصادیقش (از جمله زیارت حضرت عبدالله عليه السلام، فاطمه بنت اسد عليها السلام، حضرت حمزه، ابراهیم فرزند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، و...) پرداخته است؛ (کاشف الغطاء، ۱۳۹۸ ق، ص ۹۱ - ۱۴۴)

دو - آیت الله سید عبدالاعلی سبزواری (م ۱۴۱۴ ق) در مهذب الأحكام، و محمد امین زین الدین (م ۱۴۱۹ ق) در کلمة التقوی برخی از مسائل مألوف زیارت را ذیل حج به شیوه استدلالی بررسی کرده‌اند. (سبزواری، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۴، ص ۳۹۲ - ۴۰۳ و ج ۱۵، ص ۳۳ - ۷۵؛ زین الدین، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۵۰۲ - ۵۱۹)

سه - آیت الله سید محمود هاشمی شاهرودی (م ۱۴۴۰ ق) در فرهنگ فقه مطابق با مذهب اهل بیت عليهم السلام، و آیت الله سید صادق روحانی (م ۱۴۴۴ ق) در فقه الصادق، مباحثی درباره احکام فقهی زیارت آورده‌اند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲ ش، ج ۴، ص ۳۲۶ - ۳۳۳؛ روحانی، ۱۴۳۵ ق، ج ۱۸، ص ۲۹۶ - ۳۰۴).

چهار - آیت الله شاهرودی در موسوعة الفقه الإسلامي المقارن به شیوه بررسی تطبیقی، بعضی از مسائل فقهی زیارت را از دیدگاه شیعه و اهل تسنن مطرح کرده است. (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲ ق، ج ۷، ص ۱۷۷ - ۱۷۹)

پنج - کتاب فقه زیارت نگاشته رضا عندلیبی است که او در دو بخش کلی باید ها و

نباید‌های زیارت به‌طور خاص به بررسی و تحلیل واجبات و محرمات زیارت معصومان علیهم‌السلام (نه امامزادگان و دیگر اولیای الهی) از منظر فقه شیعه می‌پردازد. (۱۳۹۵ش)

ب) جریان فقهی، کلامی و تاریخی زیارت که در مقابل با شبهات وهابیان شکل گرفته است. آثار زیادی در این قسم پدید آمده است؛ برای مثال:

یک - در موسم حج ۱۴۲۲ قمری شیخ صلاح البدیر در خطبه نماز جمعه در مسجد النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شیعیان را به شرک و گمراهی متهم کرد و برخلاف برخی از احکامی که همه مسلمانان بر آن اجماع و اتفاق دارند سخن راند. شیخ علی کورانی (م ۱۴۴۵ ق) در کتاب الرد علی الفتاوی المتطرفة فی خطبة الجمعة للشیخ صلاح البدیر فی المسجد النبوی الشریف لموسم الحج سنة ۱۴۲۲ هجرية ابتدا متن خطبه‌ها را آورده و سپس در ده عنوان به نقد آن پرداخته است؛ برخی از این پندارهای غلط عبارت است از: معنای احداث [بنا] در مدینه منوره، غیر مستحب بودن زیارت قبر نبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، حرام بودن مشی برای زیارت و تکرار زیارت قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، شرک بودن توسل و دعا نزد قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، بدعت بودن مراسم احترام قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، همچنین بدعت بودن ساخت گنبد بر قبر شریف نبوی و وجوب هدمش، خارج کردن قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از مسجد، تحریم تبرک به اماکن و آثار نبوی و آل او علیهم‌السلام و رد نهی البدیری از زیارت عالم مدینه منوره.

دو - علامه سیدمرتضی عسکری (م ۱۴۲۸ ق)، رویکرد کلامی و مقارن پرننگ‌تری دارد و در آثاری همچون: معالم المدرستین (عسکری، ۱۴۲۶ ق، ج ۱، ص ۶۷-۹۵)، علی مائده الكتاب والسنة (همو، ۱۴۱۸ ق، ج ۱۲ و ۱۳)، البناء علی قبور الأنبياء والأولياء واتخاذها مساجد وأماكن للعبادة (همو، ۱۴۱۷ ق)، التوسل بالنبي صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم والتبرک بأثاره (همو، ۱۴۱۸ ق الف)، و...، به مباحث مرتبط با زیارت می‌پردازد.

سه - آیت‌الله شیخ جعفر سبحانی از جمله فقهای شاخص است که به فقه زیارت با رویکرد کلامی و تاریخی در آثار متعدد پرداخته است؛ مانند:

- رسالة فقه المزار فی أحادیث الأئمة الأطهار علیهم‌السلام: این رساله در نقد جزوه‌ای جعلی

نگاشته شده است. نام این جزوه «فقه المزار عند الأئمة الأطهار» است که به اسم مؤلفی جعلی با نام عبدالهادی الحسینی در بحرین چاپ، و به وسیله فردی به نام زین العابدین ابراهیمی به فارسی ترجمه، و در مکه و مدینه توزیع شده است. این کتاب جعلی حاوی افکار وهابیت در باب زیارت و مزار بود. آیت الله سبحانی در نقد این اثر به شیوه فقه استدلالی مقارن به موضوعاتی مانند: آثار سازنده و ایجابی زیارت قبور؛ به ویژه پیامبر ﷺ، ائمه، علما و شهدا با استناد به آیات، سیره نبوی، صحابه و...، صیانت مراقد انبیا و ائمه علیهم السلام، ساختن بنا بر قبور، و... می پردازد. (سبحانی، ۱۴۲۹ق، ج ۵، ص ۳۷۷ - ۴۸۰)

- زیارة النساء للقبور فی الشریعة الإسلامية. آية الله سبحانی، در تشرف به عمره ۱۴۲۱ قمری با منع زنان از ورود به قبرستان بقیع به فتوای برخی از فقهای حنبلی مواجه شد و در پاسخ، رساله فقهی مذکور را به شیوه فقه مقارن استدلالی نگاشت. (سبحانی، ۱۴۲۹ق، ج ۶، ص ۶۱۳ - ۶۲۷)

- العقيدة الإسلامية: فصل نهم. (همو، ۱۳۷۶ش الف، ص ۲۵۹ - ۳۱۴)

- الوهابية والمبانی الفكرية: فصول ۶ - ۸ و ۱۴ - ۲۰. (همو، ۱۳۷۶ش ب، ص ۱۳۵ - ۱۸۸ و ۳۸۹ - ۴۷۷)

- فی ظل أصول الإسلام: برخی از عناوین آن عبارت است از: التبرک بآثار الرسول ﷺ، زیارة القبور فی السنة النبوية والسفر إلى زیارة النبی اکرم ﷺ، و... (همو، ۱۴۱۱ق الف، ص ۱۸۷ - ۲۲۰ و ۳۰۵ - ۳۱۹)

- رسائل و مقالات؛ برخی از عناوین آن عبارت است از: السؤال الحادی عشر: هل زیارة المسجد النبوی الشریف من مکملات الحج؟، دراسة لسند زیارة عاشوراء، زیارة قبر رسول الله ﷺ و أذکارها و...، التکفیر و المسائل الفقهية (شامل: زیارة القبور، شد الرحال إلى زیارة القبور، البناء على القبور، بناء المسجد على القبور و الصلاة فيه، الإحتفال بميلاد النبی ﷺ، البكاء على الميت، التوسل بالأنبياء بأقسامه، التبرک بآثار الأنبياء، صيانة الآثار الإسلامية، الاستغاثة بالنبي). (همو، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۳۷۴ - ۳۸۱؛ همو، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۴۰۱ -

- الوهابية في الميزان؛ شامل فصل هايی مرتبط با زیارت؛ مانند: الفصل الثاني: الوهابيون و بناء قبور الأولياء، الفصل الثالث: بناء المسجد بجوار المراقد المشرفة، الفصل الرابع: زيارة القبور على ضوء الكتاب و السنة، الفصل الخامس: النتائج البناءة لزيارة قبور الشخصيات الدينية، الفصل السادس: إقامة الصلاة والدعاء عند قبور الأولياء، الفصل السابع: التوسل بأولياء الله، الفصل الثامن: النذر لأهل القبور، الفصل العاشر: التبرك والاستشفاء بآثار أولياء الله، إلقاء الأضواء على زيارة النساء، و... (همو، ۱۴۲۴ق، ص ۲۷ - ۱۵۴ و ۳۲۱ - ۳۳۵).

- فی ضلال التوحید که فصل سوم آن درباره زیارت، و فصل چهارم درباره صیانت آثار اسلامی، و شامل مباحث و شبهات متعددی درباره زیارت و احکام مرتبط است. (همو، ۱۴۱۲ق، ص ۲۲۹ - ۳۹۱)

- التوحید و الشریک فی القرآن الکریم: بخش های از آن درباره زیارت است. (همو، ۱۴۱۸ق، ص ۱۹۷ - ۲۲۰)

- بحوث قرآنیة: فصل پنجم این کتاب بحث زیارة القبور و دیگر عناوین مرتبط است. (همو، بی تا، ص ۵۳ - ۹۰)

- الملل و النحل: در این کتاب مباحثی مانند: التبرک بآثار النبی الأکرم ﷺ، عقاید ابن تیمیة [از جمله درباره زیارت] و... آمده است. (همو، ۱۴۱۰ق ب، ج ۴، ص ۱۷۳ - ۵۳۷)

آثار و کتب فراوان دیگری نیز از آیت الله سبحانی درباره زیارت یا مشتمل بر مسائل آن به عربی و پارسی منتشر شده است که یا به کتاب های برشمرده برمی گردند، یا ترجمه، خلاصه و... از آنها هستند؛ مانند: پاسداری از مرقد پیامبران و امامان، آیین وهابیت، الزیارة فی الكتاب و السنة: تحلیل لمفهوم الزیارة و آثارها و احکامها، العبادة حدها و مفهومها، الوهابية بین المبانی الفكرية و النتائج العملية، دليل المرشدين إلى الحق اليقين [ترجمه: سیمای عقاید شیعه]، شفاعت و زیارت، مرزهای توحید و شرک در قرآن، صيانة الآثار الإسلامية، و... که نیازی به ذکر تفصیلی آنها نیست.

چهار - آیت الله ناصر مکارم شیرازی نیز از دیگر فقهایی است که در خلال آثار خویش به فقه زیارت پرداخته است؛ مانند: *الشیعة شبّهات وردود*، *المبحث الرابع: احترام قبور العظماء*؛ از جمله: زنان و زیارت قبور، بناء قبور و... (مکارم، ۱۴۳۶ق، ص ۶۷ - ۸۸) و کتاب *شیعه پاسخ می‌گوید*، بحث چهارم: احترام به قبور بزرگان. (همو، ۱۳۸۴ش، ص ۸۵ - ۱۱۱)

پنج - آیت الله علی اکبر سیفی مازندرانی نیز در بخش هایی از کتاب *مسلك الوهابية* بار ویکرد فقهی کلامی، به مسائل مرتبط با زیارت نیز می‌پردازد؛ مانند: شد الرحال إلى زیارة قبر النبی و الأولیاء، البناء على القبور، بناء المساجد على القبور، الاستدلال لجواز بناء المساجد على القبور، التبرک بالبقاع المقدسة، البكاء على الأموات و الأولیاء، تزیین المشاهد بالذهب و الفضة و الحلی، زیارة قبور النبی ﷺ و الأولیاء، التبرک بآثار الأنبياء و الأولیاء، و... (سیفی، ۱۳۸۷ش، ص ۴۳ - ۱۱۳)

شش - شیخ محمد السند در کتاب *عمارة قبور النبی و اهل بیته ﷺ* به بررسی بناء زیارتگاه بر قبور پیامبر و ائمه ﷺ می‌پردازد. برخی از عناوین این کتاب عبارتند از: ادلة قول به حرمت بنا و عمارت قبور، بحث قرآنی عقلی: ادله عام، ادلة خاص، بحث روایی، ادلة قول به وجوب عمارت قبور پیامبر و ائمه ﷺ، هدم قبور طاهره، و... (۱۴۳۱ق). وی در کتاب *مشاعر الهیة* نیز به مباحث یادشده می‌پردازد. (۱۴۳۴ق)

هفت - زیارت از منظر فقه مذاهب اسلامی، نوشته مهدی درگاهی نویسنده، در این کتاب پس از تبیین مفهوم زیارت و تحلیل فلسفه آن از دیدگاه قرآن کریم و روایات، به بررسی مقارن دیدگاه فقه مذاهب اسلامی ذیل دو محور کلی «زیارت قبور» و «زیارت اماکن مقدّس» پرداخته است که هر کدام نیز شاخه‌های متعدد دارند؛ مانند زیارت قبر مطهر پیامبر اعظم ﷺ، زیارت قبور مسلمانان و غیرمسلمانان، زنان و زیارت قبور، زیارت مکان‌های مقدس ثابت شده به دلیل عام و خاص، و... (۱۳۹۸ش)

هشت - *فقه العتبات المقدسة* تألیف حیدر سهلانی: نویسنده در این کتاب به شیوه فقه استدلالی مقارن، به مسائل مرتبط با زیارت را بررسی می‌کند. که همگی گرد محور عتبات

مقدّسه هستند؛ مانند: تقدیس مکانی در تاریخ انسانی و فکر دینی، تعظیم شعایر، زیارت قبور، بناء بر قبور، مبانی دینی قداست عتبات، حدود مکانی و فقهی عتبات، اداره [و مدیریت/تولیت] عتبات، اموال عتبات [درآمدها و مخارج]، تصرفات شخصی در عتبات، پیشنهادها و... (سهلانی، ۱۳۸۷ش، ص ۱-۴۵۱)

نه - حُکم البناء علی القبور فی الشریعة الاسلامیة: این کتاب نگاشته سید عبدالکریم بهبهانی، و درباره بررسی ساختن قبور از جنبه فقهی [به طور مقارن در فقه شیعه و اهل تسنن] و پاسخ به برخی شبهات وهابیت در این باره است. (۱۴۲۲ق)

ده - درآمدی بر فقه مقارن: نویسنده در بخشی از این کتاب ذیل بحث حج، به طرح دیدگاه‌های تطبیقی شیعه و برخی فقهای اهل تسنن درباره زیارت مدینه منوره پرداخته است. (جعفرپیشه فرد، ۱۳۸۸ش، ص ۴۲۹-۴۳۳)

بعضی دیگر از آثار مرتبط با زیارت، که نویسنده آن در کنار مباحث کلامی و تاریخی به مباحث فقهی نیز پرداخته است، عبارتند از:

- بعضی آثار شیخ عباسعلی زارعی سبزواری؛ مانند: بناء القبور و زیارتها رؤیة شرعیة (۱۴۳۲ق)، زیارت در نگاه شریعت: پاسخ به شبهات وهابیت (۱۳۸۷ش)، در پرتو شریعت پاسخ به شبهات وهابیت (۱۳۸۶ش) که در آنها نویسنده به مسائل مرتبط با زیارت - مانند زیارت قبور، ایجاد گنبد و ضریح روی قبرها، احداث مسجد روی قبور، دعا و نماز در کنار قبرها و مشاهد مشرفه، و نیز نقد اهم شبهات وهابیت علیه شیعه - پرداخته است.

- رسالتان که عنوان نوشتاری حاوی نامه نگاری و مباحثه بین شیخ محمد واعظ زاده خراسانی (دبیر وقت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی در جمهوری اسلامی ایران) و شیخ عبدالعزیز بن باز (مُفتی عام سعودی) درباره بعضی مسائل از دیدگاه شیعه و وهابیت است که برخی از مباحث آن با زیارت مرتبط هستند؛ مثل: مشروعیت تبرک و توسل به پیامبر و اولیا در حیات و ممات ایشان ﷺ و...، نقد سید حسن سقاف (از علمای شافعیه اردن) بر نظریات بن باز، همچنین نظریات آیت الله جعفر سبحانی نیز در این اثر آمده است. (۱۳۸۳ش)

- درس‌هایی در نقد وهابیت تألیف نجم‌الدین طبسی: جلد دوم این کتاب به موضوعاتی مثل تبرک و استغاثه، و جلد سوم و چهارم به موضوعاتی مانند زیارت قبور، زنان و زیارت قبور، تعمیر قبور، گریه و اقامه عزا و نذر می‌پردازد. (۱۳۸۸ش)

- زیارة القبور شبهاة و زودو، تألیف بدرالدین الحوثی. این کتاب شامل بررسی و نقد شبهاتی درباره زیارت است؛ مانند: تمسح به تراب، نداء میت، تسویه قبور، بناء بر قبر، قبر الرسول ﷺ، و... (۱۴۱۸ق)

- نافذة على زیارة القبور، نگاشته سید فاروق موسوی، درباره مسائلی است، مانند: اثبات مشروعیت زیارت، رد عقاید وهابیان درباره تعمیر قبور و ساختن بنا بر آنها و زیارت و... (۱۳۸۵ش)

- زیارة الرسول المصطفی و آله بدعة أو شرع؟ نوشته حسن طاهری خرم‌آبادی. نویسنده در این کتاب به مباحثی مثل اثبات جواز و استحباب زیارت قبور در مصادر فریقین، زنان و زیارت قبور، تبرک و... می‌پردازد. (۱۴۲۹ق)

- زیارت از دیدگاه علما و عرفای فریقین، نوشته محمود طاهری. موضوع فصل سوم این کتاب زیارت از نگاه فقه فریقین است. البته دیگر فصول آن نیز به زیارت مرتبط بوده و حاوی بحث‌های فقهی متناسب نیز هستند. (۱۳۹۳ش)

- فلسفه زیارت اثر احمد عابدی: این کتاب ترجمه و شرح رساله زیارة القبور فخر رازی است. این کتاب درباره فلسفه زیارت و فواید آن و بحث عقلی درباره زیارت است، اما از جمله فصل‌های آن حکم فقهی زیارت قبور است. (۱۳۷۶ش)

- فلسفه زیارت اهل قبور، نوشته سید عبدالمجید میرداماد: این کتاب درباره زیارت اهل قبور و دلایل جواز و پاسخ به شبهات وهابیون درباره آن است. (۱۳۸۴ش)

- البکاء على النبی و آله على ضوء السنة و السيرة، نگاشته محمد جواد طبسی: این کتاب درباره جواز شرعی و فضیلت گریه و عزاداری بر پیامبر و اهل بیت ﷺ است. (۱۴۲۵ق)

- زیارت قبور، اثر کریم آموزگار: موضوع این کتاب بررسی افکار و نظرات فرقه وهابیت درباره زیارت قبور و توسل به اهل قبور است. (۱۳۸۵ش)

- السجود على التربة الحسينية عند الشيعة، تأليف باقر شریف قرشی. (۱۴۱۶ق)

- المشاهد المشرفة والوهابيون [كشف الشبهات]، نگاشته محمد علی سنقری حائری. (۱۴۳۳ق)

- زیارت پیامبر و اولیاء عليه السلام - سلسله مباحث وهابیت شناسی، نوشته علی اصغر رضوانی. (۱۳۹۰ش)

- زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله بدعت یا عبادت؟، اثر سید محمد بن علوی مالکی. (بی تا)

- زیارة القبور، اثر سید عبدالرحیم موسوی. (۱۴۲۲ق)

آثار دیگری نیز درباره زیارت نگاشته شده است که برخی از آنها در چهارچوب همان شیوه رایج از گذشته هستند؛ یعنی در بعضی چهره کلامی، برخی درباره فلسفه زیارت یا آداب آن است و ...

### نتیجه گیری

با تأمل درباره آنچه در باب کتاب شناسی فقه زیارت گذشت، نتایجی حاصل می شود که در قالب نکاتی به آنها اشاره می شود:

۱. به لحاظ سیر تاریخی، دوره های فقه زیارت را می توان در چهار دوره بدین گونه ترسیم کرد:

الف) ریشه ها و جوانه ها: تا اواسط قرن چهارم هجری؛

ب) شکل گیری اولیه: از اواسط قرن چهارم تا اواسط قرن دهم؛

ج) هویت تفریعی/ استدلالی یافتن: از اواسط قرن دهم تا اوایل قرن سیزدهم؛

د) آمیختگی با مباحث کلامی، تاریخی و مقارن: از اوایل قرن سیزدهم تا کنون.

ویژگی های هر دوره با توجه به مباحث گذشته روشن می شود.

۲. چنان که پیش تر اشاره شد، مقوله زیارت و مباحث مرتبط به آن فی نفسه دارای

ابعاد بسیار زیادی هستند و به اصطلاح، هویت میان رشته‌ای دارند و در علوم مختلفی قابل بحث و بررسی هستند. از این رو فقه زیارت دارای مسائل و حیطه‌های میان رشته‌ای بسیاری است؛ به‌ویژه با علومى مثل کلام، تاریخ و فقه. این ویژگی یک ظرفیت بسیار مهم برای تعامل فقه با دیگر علوم از طریق اهتمام به فقه زیارت فراهم می‌سازد.

۳. در دوره اخیر بخش مهمی از مباحث فقه زیارت به سمت پاسخگویی به شبهات رفته است، که در جایگاه خود ارزشمند و ضروری است، اما چنین رویکردی هنوز کمابیش انفعالی و غیر کافی است و فقه زیارت و مباحث کلامی مرتبط با آن باید به‌طور فعال به مسائل مرتبط با زیارت پردازند تا ثمره آنها بسیار بیشتر شود.

۴. از ویژگی‌های دوره اخیر فعال شدن نسبی فقه مقارن پس از چندین سده رکود است. ویژگی دیگر این دوره، پیدایش آثار اختصاصی‌تر (به لحاظ موضوع) و تخصصی‌تر (از حیث گستره و عمق و روش پژوهش)؛ به‌ویژه درباره «زیارت اربعین» است، اما هنوز هم هر دو ویژگی، از حیث کمی و کیفی چنان‌که باید به حد نصاب کافی نرسیده‌اند و جای کار بیشتری دارند.

۵. گردآوری و تجمیع مسائل مختلف فقه زیارت ذیل یک باب یا کتاب، نیازی ضروری برای انسجام یافتن بیشتر آن به عنوان شاخه‌ای از فقه و افزایش بهره‌وری از آن است. در کتب فقهی رایج، هنوز نیز مباحث فقهی زیارت به‌طور پراکنده در ابواب مختلف فقهی مطرح، و به تناسب همان مباحث (نه به مقدار نیاز خود مبحث) بررسی می‌شوند؛ مانند: اموات و جنائز [زیارة القبور]، تتمه حج، احکام طهارت و غسل، نماز (مانند قصر یا اتمام نماز در برخی مشاهد شریفه)، نذر، و... .

۶. با وقوع انقلاب اسلامی شاهد ورود گسترده فقه به عرصه‌های فراوان اجتماعی و حکومتی هستیم که می‌توان آن را دوران گذار فقه دانست که علم فقه (و پدیده استنباط) را بر سر یک پیچ تاریخی حساس و سرنوشت ساز قرار داده است. ورود فقه به عرصه‌های گوناگون، در اثر هجوم نیازهای عینی فراوان (نظری، عملی، فردی، اجتماعی، فرهنگی و

هنری، حکومتی، حقوقی، قضایی، مدنی، جزایی، مدیریتی و اداری و...) بود که خود از بناء جامعه بر پایه شریعت و با هدف اقامه دین در همه ابعاد زندگی سرچشمه گرفته است. از این رو پردازندگان به فقه زیارت نیز باید بدین تحول عظیم توجه داشته باشند و مسائل و مباحث فقه زیارت را در تناسب با آن سامان دهند که تفصیل آن باید در موضع دیگری بررسی شود؛ برای نمونه پیدایش موضوعات جدید مرتبط با زیارت، از جمله امور نیازمند توجه است؛ مانند: احکام زیارت مجازی و از راه دور، بررسی مقارن زیارت (نه فقط بین فقه‌های شیعه و سنی، بلکه حتی در تناظر با ادیان دیگر)، احکام زیارت در شرایط اپیدمی و همه‌گیری (مانند کرونا)، زیارت اربعین، و...

۷. گسترش و تکامل عرضی و طولی فقه زیارت، نیازمند توجه به لوازم مرتبط، و فعال کردن آنها به مقدار کافی است؛ مانند: فلسفه فقه زیارت و نگرش‌های درجه دوم به آن - از جمله مطالعات تاریخی، نظریه‌های فقهی مرتبط، موضوع شناسی، مقتضیات زمان و مکان، مباحث روش‌شناسانه، روابط میان رشته‌ای با علوم پیشین و هم‌افق و پسین و رویکردها و نگرش‌های استنباطی؛ از جمله نگرش نظام‌مند، نگرش اجتماعی و حکومتی و تمدنی در جهت تأمین مبانی، نظریه‌ها، قواعد، ابزارها و روش‌های تأمین‌کننده نیازهای بررسی‌های فقهی فرافردی، و....

۸. یکی از راهکارهای مهمی که می‌تواند امور برشمرده و مانند آنها را در زمینه فقه زیارت فعال کند، برگزاری چند درس خارج جدی و مستمر در خصوص فقه زیارت به عنوان یک فقه تخصصی است.

سخن اخیر آنکه در این نوشتار، سیمایی اجمالی از کتاب‌شناسی فقه زیارت شیعه ترسیم شد. تفصیل این مجمل، از جمله افزودن کتاب‌شناسی فقه زیارت اهل تسنن و مباحث مقارن مرتبط، به نوشتارهای دیگری نیاز دارد.

## منابع

۱. ابن الشهيد الثاني، حسن، (۱۴۳۶ق)، تلخیص المرام فی فقه حج بیت الله الحرام، بغداد، العتبة الحسينية عليه السلام.
۲. ابن المشهدي، محمد، (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، قم، دفتر انتشارات اسلامي.
۳. ابن براج، عبدالعزيز، (۱۴۰۶ق)، المهذب، قم، جماعة المدرّسين في الحوزة العلمية.
۴. ابن براج، عبدالعزيز، (۱۴۱۱ق)، جواهر الفقه، قم، جماعة المدرّسين في الحوزة العلمية.
۵. ابن طاووس، سيد علي، (۱۴۱۷ق)، مصباح الزائر، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.
۶. ابن عباد، صاحب، (۱۴۱۴ق)، المحيط في اللغة، بيروت، عالم الكتاب.
۷. ابن قولويه، جعفر، (۱۳۹۸ق)، كامل الزيارات، نجف اشرف، دارالمرتضوية.
۸. اردبيلي، احمد، (۱۴۰۲ق)، مجمع الفائدة و البرهان، قم، جماعة المدرّسين.
۹. اسلامي، رضا، (۱۳۸۴ش)، مدخل علم فقه، قم، مركز مديريت حوزه های علميه.
۱۰. اميني، عبدالحسين، (بی تا)، الزيارة، قم، مشعر.
۱۱. آل عصفور، حسين، (۱۳۷۹ش)، سداد العباد، قم، محلاتي.
۱۲. آموزگار، كريم، (۱۳۸۵ش)، زيارت قبور، قم، مسجد مقدس جمكران.
۱۳. بحراني، يوسف، (۱۳۶۳ش)، الحقائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة، قم، جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
۱۴. بخاري، محمد، (۱۴۰۷ق)، صحيح البخاري، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
۱۵. بلاغي، محمدجواد، (بی تا)، الوهابية و أصول الاعتقاد، قم، مشعر.
۱۶. بهايي، محمد بن حسين، (۱۳۸۶ش)، جامع عباسي، قم، دفتر انتشارات اسلامي.
۱۷. بهبهاني، سيد عبدالكريم، (۱۴۲۲ق)، حكم البناء على القبور في الشريعة الاسلامية، تهران، المجمع العالمي لأهل البيت عليه السلام.
۱۸. تسبيحي، غلامحسين، (۱۳۶۵ش)، نگرشی جامع بر كتابشناسی های ايران، تبريز، نيماء.
۱۹. جعفرپیشه فرد، مصطفی، (۱۳۸۸ش)، درآمدی بر فقه مقارن، تهران، بعثه مقام معظم رهبري.
۲۰. حر عاملی، محمد، (۱۴۱۲ق)، هداية الأئمة، مشهد، بنياد پژوهش های اسلامي.
۲۱. حلبی، ابوالصلاح تقی، (۱۴۰۳ق)، الكافي في الفقه، اصفهان، مكتبة الإمام أميرالمؤمنين عليه السلام.
۲۲. حلی [محقق]، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام في مسائل الحلال والحرام، قم، اسماعيليان.

۲۳. حلی، ابن السعید یحیی، (۱۴۰۵ق)، الجامع للشرائع، قم، مؤسسة سید الشهداء علیهم السلام.
۲۴. حلی، ابن ادریس، (۱۳۸۷ش)، موسوعة ابن ادریس الحلی، قم، دلیل ما.
۲۵. حوثی، بدرالدین، (۱۴۱۸ق)، زیارة القبور شبهات و ردود، قم، المجمع العالمی لأهل البيت علیهم السلام.
۲۶. درگاهی، مهدی، (۱۳۹۸ش)، زیارت از منظر فقه مذاهب اسلامی، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله.
۲۷. رحیمی، مهدی، (۱۳۸۷ش)، «کتاب شناسی؛ اقسام، فوائد و کاربردها»، معارف عقلی، ش ۱۰.
۲۸. رضوانی، علی اصغر، (۱۳۹۰ش)، زیارت پیامبر و اولیاء علیهم السلام سلسله مباحث و هایت شناسی، تهران، مشعر.
۲۹. رضوی، علی اکبر، (۱۳۹۱ش)، «چیستی کتاب شناسی و بررسی الگو شناختی آن (در نرم افزارهای مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی)، ره آورد نور، ش ۳۸.
۳۰. روحانی، سید محمد صادق، (۱۴۳۵ق)، فقه الصادق، قم، آیین دانش.
۳۱. زارعی سبزواری، عباسعلی، (۱۳۸۷ش)، زیارت در نگاه شریعت: پاسخ به شبهات و هایت، تهران، مشعر.
۳۲. -----، (۱۳۸۶ش)، در پرتو شریعت پاسخ به شبهات و هایت، تهران، مشعر.
۳۳. -----، (۱۴۳۲ق)، بناء القبور و زیارتها رؤیة شرعیة، تهران، مشعر.
۳۴. زین الدین، محمد امین، (۱۴۱۳ق)، کلمة التقوی، قم، مطبعة مهر.
۳۵. سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۳۸۰ش)، مرزهای توحید و شرک در قرآن، ترجمه مهدی عزیزیان، تهران، مشعر.
۳۶. -----، (۱۳۸۶ش ب)، شفاعت و زیارت برگرفته از آثار آیت الله جعفر سبحانی، تهران، کانون اندیشه جوان.
۳۷. -----، (۱۴۱۶ق)، العبادة حدّها و مفهومها، قم، مشعر.
۳۸. -----، (۱۴۱۸ق)، التوحید و الشرک فی القرآن الکریم، تهران، أسوه.
۳۹. -----، (۱۳۷۴ش)، الزیارة فی الکتاب و السنة: تحلیل لمفهوم الزیارة و آثارها و احکامها، تهران، مشعر.
۴۰. -----، (۱۳۷۸ش)، آیین و هایت، قم، دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه.
۴۱. -----، (۱۳۸۷ش)، پاسداری از مرقد پیامبران و امامان، تهران، مشعر.
۴۲. -----، (۱۴۲۶ق)، دلیل المرشدين إلى الحقّ الیقین، قم، نشر مشعر، چاپ ۱.

٤٣. -----، (بی تا، ب)، صيانة الآثار الإسلامية، قم، مشعر.
٤٤. -----، (١٣٨٤ش)، الوهابية بين المبانى الفكرية والنتائج العملية: دراسة تحليلية للاسس الفكرية والعقائدية التي ابتنت عليها الوهابية والنتائج العملية المترتبة عليها، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٤٥. -----، (١٣٨٦ش الف)، سیمای عقاید شیعه: ترجمه کتاب دلیل المرشدين الى الحق اليقين، جواد محدثی، تهران، مشعر.
٤٦. -----، (١٤١١ق)، فی ظل أصول الإسلام، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
٤٧. -----، (١٤١٢ق)، فی الضلال التوحید، قم، معاونتة شؤون التعليم والبحوث الإسلامية فی الحج.
٤٨. -----، (١٣٧٦ش الف)، العقيدة الإسلامية، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٤٩. -----، (١٤١٠ق)، الملل والنحل، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٠. -----، (١٤٢١ق)، رسائل ومقالات، ج ٢، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥١. -----، (١٣٧٦ش ب)، الوهابية والمبانى الفكرية، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٢. -----، (١٤٢٣ق)، رسائل ومقالات، ج ٣، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٣. -----، (١٤٢٤ق)، الوهابية فی المیزان دراسة موضوعية لعقائد الوهابيين علی ضوء الكتاب والسنة، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٤. -----، (١٤٢٦ق)، رسائل ومقالات، ج ٥، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٥. -----، (١٤٢٩ق)، رسائل فقهیه، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
٥٦. -----، (بی تا، الف)، بحوث قرآنية، قم، مؤسسة النور.
٥٧. سبزواری، سید عبد الأعلى، (١٤١٣ق)، مهذب الأحكام، قم، سید عبد الأعلى السبزواری.
٥٨. سبزواری، محمد باقر، (بی تا)، ذخيرة المعاد فی شرح الإرشاد، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
٥٩. سند، محمد، (١٤٣١ق)، عمارة قبور النبي واهل بيته عليهم السلام، بيروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
٦٠. -----، (١٤٣٤ق)، مشاعر الهية، تهران، مشعر.
٦١. سنقری حائری، محمد علی، (١٤٣٣ق)، المشاهد المشرفة والوهابيون [كشف الشبهات]، تهران، مشعر.
٦٢. سهلانی، حیدر، (١٣٨٧ش)، فقه العتبات المقدسة، قم، دلیل ما.
٦٣. سیفی مازندرانی، علی اکبر، (١٣٨٧ش)، مسلک الوهابية فی موازين العقل والكتاب و السنة،

قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.

۶۴. شفتی بیدآبادی، سید محمدباقر، (۱۳۹۴ش)، فقه نینوا، اصفهان، کتابخانه مسجد سید.
۶۵. شهید اول، شمس الدین محمد، (۱۴۳۰ق)، موسوعة الشهيد الأول، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.
۶۶. شهید ثانی، زین الدین بن علی، (۱۳۷۹ش)، رسائل الشهيد الثاني، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۶۷. -----، (۱۴۱۳ق)، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم، مؤسسة المعارف الإسلامية.
۶۸. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۳ش)، من لا يحضره الفقيه، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
۶۹. ضیائی فر، سعید، (۱۳۹۲ش)، فلسفة علم فقه، تهران، قم، سمت - پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷۰. طاهری خرمآبادی، حسن، (۱۴۲۹ق)، زیارة الرسول المصطفى وآله بدعة او شرع؟، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامية.
۷۱. طاهری، محمود، (۱۳۹۳ش)، زیارت از دیدگاه علما و عرفای فریقین، تهران، مشعر.
۷۲. طباطبائی، سید علی، (۱۳۶۸ش)، الشرح الصغير في شرح مختصر النافع، قم، مکتبة آية الله المرعشي النجفي.
۷۳. طباطبائی، سید علی، (۱۴۱۸ق)، رياض المسائل، قم، مؤسسة آل البيت للإحياء التراث.
۷۴. طبسی، محمد جواد، (۱۴۲۵ق)، البكاء على النبي وآله على ضوء السنة والسير، قم، دارالهدی.
۷۵. طبسی، نجم الدین، (۱۳۸۸ش)، درس های در نقد وهابیت، قم، دلیل ما.
۷۶. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۵ق)، تهذيب الأحكام، تهران، اسلامیه.
۷۷. -----، (۱۳۸۷ق)، المبسوط في فقه الإمامية، تهران، مکتبة المرتضوية.
۷۸. -----، (۱۴۰۰ق)، النهاية في مجرد الفقه والفتاوى، بيروت، دار الكتاب العربي.
۷۹. طهرانی، آقابزرگ، (۱۴۰۸ق)، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، قم، تهران، اسماعیلیان اسلامیه.
۸۰. عابدی، احمد، (۱۳۷۶ش)، فلسفه زیارت، قم، زائر.
۸۱. عاملی موسوی، محمد، (۱۴۱۱ق)، مدارک الأحكام في شرح شرائع الإسلام، مشهد، مؤسسه آل البيت.
۸۲. عسکری، سید مرتضی، (۱۴۱۷ق)، البناء على قبور الأنبياء والأولياء واتخاذها مساجد وأماكن للعبادة، تهران، المجمع العلمی الإسلامی.
۸۳. -----، (۱۴۱۸ق الف)، التوسل بالنبي ﷺ والتبرك بآثاره، تهران، المجمع العلمی الإسلامی.
۸۴. -----، (۱۴۱۸ق ب)، على مائدة الكتاب والسنة، تهران، المجمع العلمی الإسلامی.

۸۵. -----، (۱۴۲۶ق)، معالم المدرستین، قم، المجمع العالمی لأهل البيت عليه السلام.
۸۶. علامه حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۲ق)، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد، آستانة الرضویة المقدّسه.
۸۷. -----، (۱۴۱۴ق)، تذکرۃ الفقهاء، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.
۸۸. -----، (۱۴۲۰ق)، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة، قم، مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام.
۸۹. علیدوست، ابوالقاسم، (۱۳۸۴ش)، فقه و عرف، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۹۰. عندلیبی، رضا، (۱۳۹۵ش)، فقه زیارت، تهران، مشعر.
۹۱. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، (۱۳۷۳ش)، کنز العرفان فی فقه القرآن، تهران، مرتضوی.
۹۲. فاضل هندی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ق)، کشف اللثام عن قواعد الأحکام، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۹۳. فیض کاشانی، محمد، (۱۳۸۳ش)، الشافی، تهران، لوح محفوظ.
۹۴. -----، (۱۴۱۸ش)، النخبة فی الحکمة العملية والأحکام الشرعیة، تهران، منظمة الإعلام الإسلامی.
۹۵. -----، (۱۳۸۷ش)، مجموعه رسائل، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری رحمته الله.
۹۶. -----، (۱۳۹۵ش)، مفاتیح الشرائع، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری رحمته الله.
۹۷. فیومی، احمد، (بی تا)، المصباح المنیر، قم، دارالرضی.
۹۸. قرشی، باقر شریف، (۱۴۱۶ق)، السجود علی التربة الحسينية عند الشيعة، قم، مؤسسة المنار.
۹۹. قزوینی حائری، سید محمد حسن، (۱۳۹۷ق)، البراهین الجلیّة فی رفع تشکیکات الوهابیة، قاهره، مطبعة حسان.
۱۰۰. کاشف الغطاء، جعفر، (۱۳۸۴ش)، منهج الرشاد لمن اراد السداد (ترجمه پاسخ به شبهات وهابیان)، رتوف حق پرست، اصفهان، کهن دژ.
۱۰۱. کاشف الغطاء، علی، (۱۳۹۸ق)، المختصر من مرشد الأنام لحج بیت الله الحرام، نجف اشرف، مطبعة الآداب.
۱۰۲. کاشف الغطاء، محمد حسین، (۱۳۷۶ش)، نگاهی به پندارهای وهابیت، ترجمه: محمد حسین رحیمیان، قم، الهادی.
۱۰۳. کاشف الغطاء، هادی، (۱۴۲۳ق)، هدی المتّقین إلى شریعة سید المرسلین، نجف اشرف،

مؤسسة كاشف الغطاء العامة.

۱۰۴. -----، (۱۴۲۵ق)، الأجوبة النجفية في الرد على الفتاوى الوهابية، بيروت، مركز الغدير للدراسات الإسلامية.
۱۰۵. كركي، علي بن حسين، (۱۴۰۹ق)، رسائل المحقق الكركي، قم، مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
۱۰۶. كفعمي، تقى الدين ابراهيم، (۱۴۰۵ق)، جنة الأمان الواقية و جنة الإيمان الباقية [مصباح كفعمي]، قم، الشريف الرضي.
۱۰۷. -----، (۱۴۲۵ق)، البلد الأمين، بيروت، الأعلمی للمطبوعات.
۱۰۸. كليني، محمد بن يعقوب، (۱۴۰۷ق)، الكافي، تهران، اسلاميه.
۱۰۹. كوراني، علي، (بی تا)، الرد على الفتاوى المتطرفة في خطبة الجمعة للشيخ صلاح البدير في المسجد النبوي الشريف لموسم الحج سنة ۱۴۲۲ هجرية، قم، مشعر.
۱۱۰. مازندرانی، محمد هادی، (۱۳۸۸ش)، شرح فروع الكافي، قم، دار الحديث.
۱۱۱. مالكي، سيد محمد بن علوي، (بی تا)، زیارت پیامبر ﷺ بدعت یا عبادت؟، قم، مشعر.
۱۱۲. مجلسی اول، محمد تقی، (۱۴۰۶ق)، روضة المتقين في شرح الفقيه، ايران، كوشانپور.
۱۱۳. -----، (۱۴۱۴ق)، لوامع صاحبقرانی، قم، اسماعيليان.
۱۱۴. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۶ق)، ملاذ الأخيار في فهم تهذيب الأخبار، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي نجفي.
۱۱۵. -----، (۱۴۱۲ق)، ۲۵ رساله فارسی، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي نجفي.
۱۱۶. -----، (۱۳۶۳ق)، مرآة العقول في شرح اخبار آل الرسول ﷺ، تهران، اسلاميه.
۱۱۷. -----، (۱۳۸۶ش)، تحفة الزائر، پیام امام هادی عليه السلام، قم.
۱۱۸. -----، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
۱۱۹. مرادی، نورالله، (۱۳۷۲ش)، مرجع شناسی: شناخت خدمات و کتاب های مرجع، تهران، فرهنگ معاصر.
۱۲۰. مغنیه، محمد جواد، (۱۳۷۹ش)، فقه الإمام الصادق عليه السلام، قم، انصاریان.
۱۲۱. -----، (۱۴۲۱ق)، الفقه على المذاهب الخمسة، بيروت، دار التيار الجديد.
۱۲۲. مفید، محمد، (۱۴۱۳ق)، المقنعة، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۱۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۴ش)، شیعه پاسخ می گوید، بی نا.

۱۲۴. -----، (۱۴۲۶ق)، الشيعة شبهات و ردود، قم، بی نا.
۱۲۵. موسوی خوانساری، احمد، (۱۴۰۵ق)، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، تهران، مکتبة الصدوق.
۱۲۶. موسوی، سید عبدالرحیم، (۱۴۲۲ق)، زیارة القبور، قم، المجمع العالمی لأهل البيت (علیهم السلام).
۱۲۷. موسوی، سید فاروق، (۱۳۸۵ش)، نافذة علی زیارة القبور، قم، دار العلم.
۱۲۸. موسوی، سیدرضا، (۱۳۷۹ش)، آشنایی با مبادی فقه یا حقوق اسلامی، مشهد، دانش شرقی.
۱۲۹. میرداماد، سید عبدالمجید، (۱۳۸۴ش)، فلسفه زیارت اهل قبور، قم، مهدیه.
۱۳۰. نجارزادگان، فتح الله، (۱۳۸۳ش)، رسالتان، تهران، مشعر.
۱۳۱. نجفی، محمدحسن، (۱۴۲۱ق)، جواهر الکلام، قم، مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
۱۳۲. نراقی، احمد، (۱۴۱۵ق)، مستند الشيعة، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
۱۳۳. هاشمی شاهرودی، سید محمود، (۱۳۸۲ش)، فرهنگ فقه مطابق با مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، قم، مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
۱۳۴. -----، (۱۴۳۲ق)، موسوعة الفقه الإسلامي المقارن، قم، مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
۱۳۵. هاشمی، سید محمدعلی، (۱۳۹۰ش)، «کتابشناسی، هست ها و بایدها»، آینه پژوهش، ش ۱۳۰.
۱۳۶. هاللیان، سعید، (۱۴۰۱ش)، «نگاه درجه دوم به دانش فقه»، رهنامه پژوهش، ش ۳۳ و ۳۴، قم، معاونت پژوهش حوزه های علمیه.
۱۳۷. -----، (۱۴۰۴ش)، «کتاب شناسی اصول فقه شیعه از ابتدا تا پیدایش اخباریان»، مجله فقاہت، سال ۳، ش ۴، ص ۱۰۲ - ۱۳۱.
۱۳۸. الهوش، محمود، (۱۳۸۳ش)، «درآمدی بر علم کتاب شناسی»، مترجم: علی نقیان، حسین، فصلنامه کتاب، ش ۵۷.

